

MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC
ADPU

mamedovanigar90@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0401-3629>

**QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMLƏR SİSTEMİNDƏ
POLEODİOLEKT VƏ NEODİALEKT SAMİT UYGUNLUQLARININ
LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Xülasə

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) toponimlərinin tərkibində çağdaş dövrümüzdə qədər mühafizə olunmuş ən qədim samit uyğunluqlarının özlərində əks etdirən coğrafi adlar xeyli saydadır. Ən qədim dövürlərdən yaranmış və formalaşmış etnotoponimlərin fonetik tərkibini izlədikcə aydın şəkildə görmək olur ki, belə coğrafi adların səs tərkibində paleodialekt müstəvidə samit əvəzlənmələri, samit səs uyğunluqları və paralelləri müşahidə edilir. Paleodialekt samit uyğunluqlarının toponimlərdə əksindən oda görsənir ki, bunların bir qismi qədim Oğuz-Türk, bir qismi isə Qıpçaq-Türk fonetik elementləridir və hər ikisində oxşar və fərqli şəkildə özünü göstərən samit paralelləri, samit əvəzlənmələri erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ümumxalq danışığı dilinin formalaşmasında çox böyük və müstəsna rol oynamış iki qohum dil ittifaqlarının linqvistik ünsürlərindəndir. Toponimlərin tərkibində mühafizə olunmuş poleodialekt ünsürlərin (samit əvəzlənmələri) öyrənilməsi şübhəsiz ki, tarixi dialektologiyanın metod və prinsiplərin tətbiq edilməklə aparırmalıdır ki, bu da coğrafi adların inkişaf və təkamül səviyyələrini dəqiq müəyyənləşdirməklə bərabər açar rolunu da oynaya bilər, çünki tarixi dialektologiya ən qədim coğrafi adlarda dialekt əlamətlərinin etnolinqvistik əsasını da təyin etməyə, müəyyənləşdirməyə xidmət edən elm sahəsidir. Təsadüfi deyil ki, xalqın tarixi və dilin tarixi vəhdət də öyrənməkdə ən qədim toponimlərə və onların fonetik tərkibində baş vermiş linqvistik hadisələrə də üz tutulur, dialekt və şivə kontekstində dil elementlərinə də diqqət yetirilir ki, biz bu məqalədə konkret olaraq indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş Azərbaycan-türk mənşəli coğrafi adlarda müşahidə etdiyimiz samit səs uyğunluqlarının linqvistik xüsusiyyətlərini saf-çürük etməyə cəhd edəcəyik.

Açar sözlər: Poleodialekt samit uyğunluqları, poleodialekt elementlər etnolinqvistik faktorlar kimi, toponimlərdə mühafizə olunmuş ən qədim samit paralelləri, toponimlərin strukturca inkişafı və məna sabitliyi.

Giriş

Dünyanın saysız-hesabsız türkoloqları birmənalı və təkzibedilməz faktlarla sübut etmişlər ki, indiki yüzlərlə türk xalqlarının dilinin kökündə, təməlində bünövrəsində vahid və qədim bir dil olan türk dili dayanmışdır. Təzibedilməz faktlar onu da təsdiq edir ki, bütün çağdaş türklər eradan əvvəlki dövürlərdə türk

dilinin ayrı-ayrı dialekt və ləhcələri səviyyəsində fəaliyyət göstərmişdir. Dialekt və ləhcə, şivə ayrılımları türkcələrdə uzun bir prosesin tarixi nəticəsi kimi meydana çıxmış, həmin ayrılımların yaxud da uzaq düşmələrin nəticəsi olaraq, qohumluğunu bütün linqvistik ehtiyatları qorumaqla müstəqil türk dilləri formalaşmışdır. Bütün türkcələr qəbilə, tayfa formasıya, quruluşu dövrlərində dialekt ümum ünsiyyət vasitəsi əsasında yaranıb formalaşmışdır. Türkcələrin dialekt parçalanmaları ilə həmin qohum dillərin müstəqil ümumxalq danışq dili yaranmışdır. Söz yox ki, Azərbaycan xalq danışq dilinin formalaşmasının təməl sütununda zəngin və qədim tarixi dil və dialekt linqvistik nitq göstəriciləri əsas rol oynamışdır. Ümumxalq Azərbaycan dilini tam halda formalaşması haqqında Türkoloji dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ə. Dəmirçizadə Azərbaycan xalq dilinin V-IX əsrlərdə (1,50), M.Rəhimov eramızın V-VI əsrlərində (2,58), T. Hacıyevdə V-VI əsrlərində (3,34), V. Qukasian ən gec IV-V əsrlərdə (4, 45), V. Aslanov II-VI əsrlərdə (5, 26), F.Zeynalov IV-V əsrlərdə (6, 29), M.Şirəliyev IV-V əsrlərdə (7, 4) formalaşdığı qənaətinə gəlmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ən qədim dövrlərdən ən azından IV-IX əsrlərə qədər böyük bir zaman məsafəsində Azərbaycan xalq danışq dilində saysız-hesabsız toponimlər yaranmışdır ki, onların tərkibində türk dialektlərinin fonetik elementləri mövcud olmamış deyildir. Araşdırmalarımız göstərir ki, toponimlərin tərkibində paleodialekt fonetik elementlərinin özünü göstərməsi Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim türk qəbilə, tayfa birliklərinin dillərinə məxsus vahidlər hesabına baş vermişdir. Şübhəsiz ki, paleodialekt fonetik elementlərinin ən qədim etnotoponimlərdə baş verməsi eramızın əvvəllərindən başlayaraq, VI-VII əsrlərə kimi bu əraziyə axın etmiş hunların, eramızın IV əsrin ortalarından hun ordusu tərkibində gəlmiş protobulqarların və Qafqazda həddən artıq çoxluq təşkil edən hun qəbilələrindən olan savilərin, erkən orta əsr Azərbaycan tarixində çox mühüm rol oynamış və bu əraziyə gəlmələri II əsrə aid edilən (8, 113), xüsusilə Albaniyada tam təşəkkülə 350-ci ilə şamil edilən (9, 80), həmçinin bu regionda 150 ildən çox hakimiyyət sürmüş xəzərlərin (10, 105), onlarla birgə gəlmiş digər türkdilli etnosların, eləcə də həmin dövrlərdə bu zonaya yürüşləri qeyd edilən avarların, qıpçaqların, peçeneqlərin (11, 144-145) dillərinə məxsus ünsürlər, bir qrupunun isə adları tarixçilərə məlum olmayan qəbilələrin lap qədim, ilkin, yerli türk dili dialekt fonetik qatları təşkil edir. Etnotoponimlərin tərkibində indiyə kimi mühafizə olunmuş ən qədim samit uyğunluqları, əvəzləmələri onomologiyamızda poledialekt kontekstində çoxdan bəri diqqət mərkəzində durmasına baxmayaraq, hələ də indiyə qədər onların ümumiləşdirilmiş tədqiqinə rast gəlmirik. Bunu tədqiq etmək üçün indiki Ermənistanda mövcud olmuş xeyli sayda etnotoponimin fonetik cildinə diqqət yetirib, həmin linqvistik faktorları üzə çıxarmaq fikrimizcə kifayət qədər aktual səsənə bilər. Məsələn, indiki Ermənistanda əsasını “mik” tayfa adı təşkil edən 6 etnotoponim/Muğan-Eçmiədzin rayonu; Muğanlı-Karbi nayihəsi; Muğanlı-Ərmiş

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.37>

nahiyəsi; Muğanlı-Xıncıq nahiyyəsi; Muğanlı-Ərmiş nahiyyəsi, Muğanlı-Dərələyəz mahalı; Muğancıq-Zəngəzur mahalı, Muğancıq Mirzəməslim-Sərdərabad mahalı) qeydə alınmışdır (12,342). K. Əliyevin nəzərincə, Hekatey Miletsi tərəfindən hələ b.e.ə. 6-5-ci əsrlərdə yazıya alınmış “miki” etnonimi müəyyən dövrlərdə Kaspiani ərazisinin bir hissəsini tutmuş və kaspilərin tərkibinə daxil olmuşdur (13,31). “Mik” tayfa adına “i” ünsürünün artırılması fikrimizcə, qədim yunan dilinin transkripsiya əlamətindən başqa bir şey deyildir. Hələlik, əlimizdə olan ən qədim forma “mik” şəklidir. Bu tayfa adında ən qədim dövrlərdən erkən orta əsrlərə, ondan sonrakı yüzilliklərə qədər “k-q; q-ğ” samit uyğunluqları baş vermiş, nəticədə “mik” şəklində təşəkkül tapmış bu tayfa adı fonetik cəhətdən eradan əvvəl V əsrdə “k-q” samit əvəzlənmələri ilə işlənmişdir ki, yunan tarixçisi Herodotun əsərində “mik” tayfa adının “maq” şəklinə rast gəlirik. “Mik/miq” tayfa adının son hissəsində “q-ğ” samit əvəzlənməsi bizə elə gəlir ki, “k-q-ğ” fonetik transformasiyası üzrə getmiş, həmin etnonim ilk orta əsrlərdə və ondan sonrakı dövrlərdə “muq//muğ fonetik tərkibində gətirmişlər. Burada tayfa adının tərkibində tarixən baş vermiş sait uyğunluqlarına toxunuruq, çünki tədqiqat işinin növbəti hissəsində bu barədə ayrıca bəhs ediləcəkdir. A.Rəhimov belə də ehtimal edir ki, mik//muq//muk tayfa adının ən qədim fonetik tərkibi “bük” şəklində olmuşdur və o, belə bir əsaslandırma verir ki, midiyalıların ilana sitayışı ilə bağlı olaraq “bük” sözü fonetik cəhətdən “maq//mük” sözünə (b-m əvəzlənməsi) transfer edilmiş, nəticədə, “maq” sözü qədim türk dillərindəki “bükə”- “böyük ilan” mənası qazanmışdır (14, 155). Onlarla toponimik və etnonimik mənbələrdə mik\\muk\\muq\\muğ sözü “maq” sözü ilə əlaqələndirilərək ilan totemi, ilana sitayişlə bağlı izah olunmuşdur. “Mik” və onun rəngarəng fonetik tərkibləri etnonimə və oradan isə toponimə inteqrasiyası prosesi üçün uzun bir tarixi yol keçmiş, faktiki olaraq türkcələrin, o cümlədən, ümumxalq Azərbaycan dilinin əsasını, bünövrəsini təşkil edən dialekt elementlərinə uyğun şəkildə formalaşmışdır. Qeyd etməliyik ki, türk xalqlarının coğrafiyasında mühafizə edilmiş “mik//muk komponentli toponimlərdə “k”-laşma qırpaq fonetik elementinin, “q”-laşma və “ğ”-laşma isə oğuz fonetik ünsürünün əlaməti kimi səciyyələndirilməli, başqa sözlə desək, dil differensiyasına görə onlar həm oğuz, həm də qırpaq dillərinə aid edilməlidir.

İndiki Ermənistanda vaxtilə mövcud olmuş “şir” komponentli Şirəqala

(Eçmiadzin qəzası), Şirabad (Zəngibasar mahalı), Şirəqoç (Vedibasar mahalı), Şirək düzü (Ələyəzdə), Şirvan (Ələyəzdə yaylaq adı), Şirvancıq (Şirəkəli nahiyyəsi) coğrafi adları qeydə alınmışdır (12, 441-442). Bu toponimlərin birinci komponentində çıxış edən “şir” elementi ən qədim dövrlərdə türkcələrdə “şir” (s-z əvəzlənməsi) şəklində işlənmiş, coğrafi adların təşəkkülü həmin fonetik element əsasında yaranmışdır. “Sir” sözünün toponimlərin tərkibində “şir” variantında, yəni s-ş samit uyğunluğu, qohum samit səslərin Azərbaycan türkcəsinin yazıyaqədərki dialekt fərqlərinin izlərindən biridir və bu onu göstərir ki, Azərbaycan ərazisində o

dövrə yaşayan oğuz və qıpçaqların dialekt elementləri hələ özünəməxsus, yaxud da fərdi dil cəhətdən yekcins olmasıdır. Ən qədim dövrlərdən təxminən eramızın 5-ci əsrinə qədər s-ş samit uyğunluğu həm oğuz, həm də qıpçaq dili dialektlərində davam etdirir. Ancaq bizim nəzərimizcə, eramızın ilk yüzilliklərində toponimlərin tərkibində mühafizə edilmiş s-ş samitlərindən biri (s) oğuz, digəri isə (ş) qıpçaq dillərinin dialekt arealı üçün səciyyəvi olmuşdur. Maraqlı cəhət bir də ondan ibarətdir ki, yazıdan çox-çox qabaqkı dövrlərdə müasir “su” və “şüa” sözlərini ifadə etmək üçün “s” və “ş” hərflərinə heç bir sait səs əlavə edilmədən işlədilmiş, həmin hərflər lokal vəziyyətdə semantik anlam kəsb etmişlər. “Su” və “şüa” sözlərinin birinci hərflərinin “s” və “ş” hərfi ilə başlaması, paleotoponimlərin tərkibində “sir” və “şir” fonetikasi ilə çıxış etməsi də fikrimizi sübut edən faktlardandır. Bu faktı təsdiq edən linqvomifoloji faktlardan biri də odur ki, “sir” və “şir” sözlərinin toponimlərin tərkibində semantik cəhətdən “su” və “şüa” kultları ilə bağlı izahıdır ki, bu anlamla bağlı toponimlərin mifotimoloji təhlilində M.Seyidov olduqca dəyərli və əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışdır (15, 81-83). Şirak\Şirak fonetik tərkibə malik toponimlər tarixən dialekt xüsusiyyətinə uyğunlaşaraq s-ş-q samit əvəzlənməsi xətti ilə Çıraqlı şəkli almışdır. İndiki Ermənistanda əsasını “çıraqlı” sözü təşkil edən Çıraqlı (Sürməli mahalı), Çıraqlı (Aleksondropol qəzası), Çıraqlı (Zərzəmin nahiyəsi), Çıraqlı (Ələyəz kəndində dağ adı), Çıraqlı qışlağı (Zərzəmin nahiyəsi), Çıraqlıqkənd (Dərələyəz mahalı) coğrafi adları qeydə alınmış, onların əsasında qədim türk mənşəli Siraq tayfa adı durduğu izah olunmuşdur (12, 424). Hətta qədim Siraq etnoniminin ilk səsindəki “s” samitinin tarixin dönəmlərində “z”-ya keçidi də müşahidə olunur və “z” samiti ilə başlayan zirak etnotoponimi Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlar sistemində mövcud olmuşdur (12, 264). Eramızın 1-ci əsrində Strabonun əsərində adı çəkilən və Şimali Qafqazda yaşamaları göstərilən “siraq” tayfa adının (16, 468-480) müxtəlif dialekt paralelləridir (etnonimin tərkibindəki a-i sait uyğunluğu türk dillərində, dialekt və şivələrində təsadüf olunan fonetik hadisələrdəndir). Bunu V.B.Vinoqradovun həmin tayfadan (Şirak tayfasından) geniş bəhs etməsi, onların

Kuban çöllərində yaşamalarını və II əsrdən Zaqafqaziyaya doğru hərəkət etmələrini göstərməsi (17, 120-121), eləcə də Siraq, Şirak, Çıraqlı, Zirak toponimlərinin və bu komponentlər əsasında formalaşan coğrafi adların daha çox Qafqaz arealında təkrarlanması, həm də bir sıra mənbələrdə qeydə alınması onun eyni tayfa adının müxtəlif dialekt paralellərini əks etdirdiyini (Siraq-Şirak-Çıraqlı-Zirak) bir daha təsdiq edir (18, 245). Qədim “sir” tayfa adında “s” samiti yerində “ş” samitinin işlənməsi eramızdan əvvəlki əsrlərdə, “s” və “ş” samitlərinin yerində “ç” səsinin işlənməsi orta əsrlərdə, s-ş-ç yerində “z” səsinin çıxış etməsi qədim dialekt ünsürü kimi orta əsrlərin son yüzilliklərinə aid ola bilər, çünki toponimiyada s-ş-ç ünsürlü coğrafi adlar çoxluq təşkil etsə də, “z” elementli tayfa adları olduqca azdır.

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.37>

İndiki Ermənistan ərazisində türk-Azərbaycan mənşəli Xunut etnotoponimi izahlı coğrafi adlar lüğətində qeydə alınmış və onun Vedibasar mahalında bir yaşayış məntəqə adının daşıyıcısı olduğu göstərilmişdir (12, 406). Xunut etnotoponiminin əsas hissəsini, kökünü “xun” tayfa adı təşkil edir. Çoxsaylı toponimik mənbələrdə belə ehtimal olunur ki, bu etnonim eranın əvvəllərində Azərbaycana gəlmiş “hun” tayfasının adını əks etdirir və biz öz tərəfimizdən bunu reallıq kimi qəbul edirik və belə hesab edirik ki, tarixin müəyyən dövrlərində etnonimlərdə dialekt və şivə müstəvisində “h-x” qohum samit uyğunluqları baş vermişdir. E. Əzizov türkcələrdə, o cümlədən, onun dialekt adlarında “h-x” samit səs keçidlərindən bəhs edərək göstərir ki, “Uyğur dilində Azərbaycan ədəbi dilində çıxış edən “halva” sözü “xalva”, “haram” sözü “xaram” fonetik tərkibində işlənir. Söz əvvəlində “h” səsinin “x” səsinə keçidi Azərbaycan dilinin cənub arealı üçün səciyyəvidir: hamam-xamam; haçar-xaçar; ham-xam; humay-xumay; xana-hana; horra-xorra; hadisə-xadisə; hiz-xiz (19, 60). “Xunut” dialekt qəlibi üzrə əksini tapan etnotoponimə “Hünüt” variantına Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Meğri rayonu ərazisində də rast gəlik (12, 415). Bu etnotoponimlərdə sait əvəzlənmələrini çıxmaq şərtilə, h-x samit səs keçidləri baş verməmişdir. “H-x” samit uyğunluqları “hun” komponentli toponimlərin bəzilərində firkimizcə, ilk orta əsrlərdən gec olmayaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivə arealı əsasında baş vermişdir və bunu erkən orta əsrlərdə Kür çayının sol sahilində mövcud olmuş “Xunan” yaşayış məntəqəsinin adı da təsdiq edir (12, 406).

İstər yazıyaqədərki paleotoponimlər, istərsə də yazıdan sonrakı dövrlərdə yaranmış neotoponimlər yarandığı vaxtlardan başlayaraq, çox kəskin təkamül yolu keçir və tədricən dil və onun ən böyük qolu olan dialekt və şivələrin regenerasiyasına məruz qalır və belə məqamlarda toponimlərin fonetik tərkiblərində müəyyən və qanunauyğun hal kimi sait və samit uyğunluqları özünü təzahür etmə imkanlarına yiyələnir. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan xalq dili təşəkkül edərəkən “y-ç” samit uyğunluqlarına da istinad edilmişdir və bu tip dialekt elementlərinə Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında mövcud olmuş Çivə etnotoponiminin birinci hecasında təsadüf olunur. “Çivə” etnonimi tarixən türkcələrdə “Yivə” fonetik tərkibində olmuş, “sabir-xəzər ittifaqı türklərinin dialektlərində divergensiyası nəticəsində “çivə” şəklini almışdır və bu fonetik hadisə eramızın V əsrində baş vermişdir” (20, 32). F.Cəlilovun, H. Mirzəyevin, E. Əzizovun araşdırmalarından belə məlum olur ki, “y-ç” samit paralelləri V-VII əsrlər arasında həm oğuz, həm də qıpçaq dillərinin dialektləri üçün həm ümumi sözlərdə, həm də toponimlərdə xarakterik fonetik hadisələrdən olmuşdur və bu tip fonetik hadisə hər iki qohum türkcənin beş dialektlərindən birində təzahür edirdi. (19,70; 21, 51; 22, 101).

Qərbi Azərbaycan toponimiyasında mürəkkəb sturukturdan olan elə coğrafi adlara rast gəlik ki, onlarda samit uyğunluqları tayfa dili xüsusiyyətlərini itirməklə şivələrin məhəlli xüsusiyyətlərinin müəyyənləşməsi dövrü (XII-XVIII əsrlər) ilə

xarakterizə oluna bilər. Bu cəhətdən Ağbazar və Qarğabazar (sürməli mahalı) mürəkkəb quruluşa malik olan oykonimləri Bazarkeçər, Zəngibazar, Vedibasar mahal adları ilə qarşılaşdırdıqda “bazar\| basar” sözlərinin orta mövqeyində “z-s” neodialekt samit əvəzlənməsinin baş verdiyinin şahidi olur. Fikrimizcə, göstərdiyimiz coğrafi adlar XVI əsrin sonu XVII əsrin ilk onilliyində yaranmışdır, çünki bu toponimlərin bəziləri “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə qeyd edilsə, bəzilərinin adı çəkilməmişdir. Toponimlərin birinci və ikinci komponentlərində çıxış edən “bazar” və “başar” sözləri xalq etimologiyasına görə “basıb-keçmək” anlamında deyildir. “Bazar” sözü ərəb dilində “bəşər” fonetik tərkibində işlənərək, dilimizə “göz:görmə” mənalarında tərcümə olunur (23, 56). Buradan çıxış edib qeyd edə bilərik ki, ekstralingvistik faktor kimi “bəşər//bazar” sözü müəyyən qisim toponimlərin yaranmasında fəal iştirak etmişdir. Əslində, konkret olaraq, Sürməli mahalına məxsus olmuş Qarğabazar və Ağbazar toponimlərində işlənən “bazar” sözü farscaya aid olub “alver yeri” anlamını ifadə edir ki, burada həmin mənə göstərilən coğrafi adlar üçün səciyyəvi deyildir. Basarkeçər, Vedibasar, Zəngibazar, Ağbazar, Qarğabazar toponimləri üçün xarakterik olan mənə “ göz, görmə” anlamlarıdır ki, həmin coğrafi adlarda “z-s” samit uyğunluğu ilə işlənən söz “Köçər tayfalarının, Vedi və Zəngi nəslindən olan əhalinin yerləşdiyi və gözlə görünə bilən ərazi, həndəvər, sərhəd dayanacağı mənalarını bildirir. Ağbazar və Qarğabazar oykonimlərində də həmin mənə “ ağ rəngdə olan yerin, ərazinin sərhədi, qarğalar toplaşan məkanın sərhədi” anlamını özlərində əks etdirir və biz belə hesab edirik ki, İrəvanda xanlıqlar dövründə “bazar\| basar” leksik vahidlərindən coğrafi apelyativ kimi istifadə olunmuşdur. Qeyd etməliyik ki, qədim savir-xəzər dil ittifaqları üçün səciyyəvi olan “z-s” samit əvəzlənmələri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində son yüzilliklərə qədər davam etmiş, ümumi leksik vahidlərdə olduğu kimi coğrafi adlarda öz izlərini qoruyub saxlamışdır.

İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli 6 Dəlilər adlı oykonim, oronim mövcud olmuşdur (12, 233). Dəlilər etnotoponimlərinin ən qədim forması “tele” tayfa adı olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən XVIII əsrə qədər uzun zaman məsafəsində etnonimdə t-d samit uyğunluqları baş vermişdir. “Tele” tayfa adının “dəli” formasına inteqrasiyası da aydın şəkildə göstərir ki, Azərbaycan xalq dilinin formalaşması dövründə tayfa dili xüsusiyyətləri t-d samit əvəzlənmələri uzun sürən tayfa birliklərinin qaynayıb-qarışma prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxmış, həm samit, həm də sait uyğunluqları nəticəsində kəskin differensiya olunmuşdur.

Nəticə

Ən qədim dövrlərdən tutmuş Azərbaycan xalq dili formalaşan çağlara və oradan başlamış ən azından XVIII əsrə qədərki zaman kəsiyində Qərbi Azərbaycan toponimlərində mühafizə olunmuş samit uyğunluqlarının poleodialekt və neodialekt müstəvilərində araşdırmadan onların leksik-semantik aspektdən mənasını təyin etmək qeyri-mümkündür. Təhlillərimiz göstərir ki, toponimlərdə mühafizə olunmuş

<https://doi.org/10.59849/2224-9257.2024.1.37>

samit uyğunluqları nəinki Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülünün Səlcuq oğuzlarının gəlişindən sonrakı dövrləri, eyni zamanda, onlardan çox-çox qabaqkı, əvvəlki dövrləri də əhatə edir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, “Maarif”, 1979.
2. Рагимов М. Ш. Значение неродственных языков на территории Азербайджана в сравнительно-историческом изучении тюркских языков огузской группы // Советская тюркология, 1971, №2, стр. 50-58.
3. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, “Maarif”, 1977.
4. Vorosil Q. Bir qədim hun əlifbası haqqında // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1981, 3 iyul.
5. Aslanov V. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, “Elm”, 1983, s. 73-83.
6. Zeynalov F. Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə dair // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, “Elm”, 1984, s. 22-30.
7. Ширалиев М.Ш. Закономерности развития азербайджанского языка // Советская морфология, 1985, №5, стр. 5-8.
8. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент, 1974, стр. 208.
9. Буниятов З. М. О длительности пребывания хазар в Албании в VII-VIII вв. // Известия АН Азерб. ССР, серия общественных наук, 1961, № 1. С. 21 -34
10. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, “Elm”, 1974, s. 108.
11. Vorosil Q. Azərbaycan paleotoponimləri antik qaynaqlarda. Azərbaycan onomastikasına dair konfrans materialları. Bakı, 1986, s. 121-124.
12. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, “Nafta-Press”, 1999, 452 s.
13. Алиев К . Античные источники по истории Азербайджана. Баку, “Елм”, 1986, стр. 203.
14. Rəhimov A. “Midiya” və “maq” sözlərinin mənşəyinə dair. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, I buraxılış, Bakı, 1983, s. 153-159.
15. Seyidov M. Azərbaycan xalqının söykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”.
16. Страбон. География в 17 книгах. Перевод статьи и комментарии Г. А. Стратановского. Л-М “Наука”, 1964.
17. Виноградов В.Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // С. Москва, “Наука”, 1965, №1, стр. 108-121.

18. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1991, 312 s.
19. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
20. Гикасян В Л. Значение закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода // Советская тюркология, 1928, №2, стр. 19-33.
21. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfolojiyası, Bakı, “Elm”, 1988, 205 s.
22. Mirzəyev K. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri, Bakı, “Elm”, 2006, 536 s.
23. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, “Yazıcı”, 1985, 1037 s.

Мамедова Нигяр Орудж

Лингвистические особенности палеодialeктных и неодиалектных соответствий согласных в системе топонимов Западного Азербайджана

Резюме

Топонимы Западного Азербайджана (современная Армения) содержат большое количество географических названий, отражающих древнейшие согласные соответствия, сохранившиеся до нового времени. Если проследить за фонетическим составом этнопонимов, формировавшихся с древнейших времен, то можно отчетливо увидеть, что в звуковом составе таких географических названий на палеодialeктном уровне наблюдаются замены согласных, соответствия согласных звуков и параллели. Из отражения палеодialeктных согласных соответствий в топонимах видно, что часть из них является древнегузо-тюркскими, а часть - кипчакско-тюркскими фонетическими элементами, а согласные параллели и согласные замены проявляются как сходно, так и по-разному. в раннем средневековье имели большое значение и являлись одним из языковых элементов двух родственных языковых союзов, игравшим исключительную роль. Исследование защищенных палеодialeктных элементов (замен согласных) в топонимах должно осуществляться с применением методов и принципов исторической диалектологии, которая также может сыграть ключевую роль в определении развития и уровней эволюции географических названий, поскольку историческая диалектология выявление диалектных особенностей в древнейших географических названиях — это область науки, служащая для определения и определения его этнолингвистической основы. Неслучайно при изучении истории народа и исторического единства языка обращаются также к древнейшим топонимам и языковым явлениям, встречавшимся в их фонетическом составе, а также языковым элементам в контексте диалекта и диалекта. Также обращено внимание на то, что мы попытаемся уточнить

лингвистические особенности Самирских звуковых соответствий, наблюдаемых в географических названиях тюркского происхождения.

Ключевые слова: палеодialeктные соответствия согласных, палеодialeктные элементы как этнолингвистические факторы, древнейшие консонантные параллели, сохранившиеся в топонимах, структурное развитие топонимов и устойчивость значения.

Mammadova Nigar Oruj

Linguistic features of paleo-dialectal and neo-dialectal consonant correspondences in the system of toponyms of Western Azerbaijan

Summary

The toponyms of Western Azerbaijan (modern Armenia) contain a large number of geographical names reflecting the most ancient consonant correspondences that have survived into modern times. If you trace the phonetic composition of ethnotoponyms that have been formed since ancient times, you can clearly see that in the sound composition of such geographical names at the paleo-dialect level, consonant substitutions, correspondences of consonant sounds and parallels are observed. From the reflection of paleo-dialectal consonant correspondences in toponyms, it is clear that some of them are Old Oguz-Turkic, and some are Kipchak-Turkic phonetic elements, and consonant parallels and consonant replacements appear both similarly and differently. In the early Middle Ages were of great importance and were one of the linguistic elements of two related linguistic unions, playing an exceptional role. The study of protected paleo-dialectal elements (consonant substitutions) in toponyms should be carried out using the methods and principles of historical dialectology, which can also play a key role in determining the development and levels of evolution of geographical names, since historical dialectology, the identification of dialectal features in the oldest geographical names, is a field of science serving to define and define its ethnolinguistic basis. It is no coincidence that when studying the history of a people and the historical unity of a language, one also turns to the most ancient toponyms and linguistic phenomena found in their phonetic composition, as well as linguistic elements in the context of dialect and dialect. Attention is also drawn to the fact that we will try to clarify the linguistic features of Samir sound correspondences observed in geographical names of Turkic origin.

Key words: paleo-dialectal correspondences of consonants, paleo-dialectal elements as ethnolinguistic factors, the oldest consonantal parallels preserved in toponyms, structural development of toponyms and stability of meaning.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Könül Səmədova